

A *Vanitatum vanitas* szövegvilágáról*

■ (részlet)

BORBÉLY SZILÁRD

A *Hymnus* és a *Vanitatum vanitas*

[...] A következőkben arra szeretnék rámutatni, hogy a két vers között, eddig még nem eléggé hangsúlyozott, elsősorban poétikai szempontú hasonlóságok mutathatók ki. A két verssel foglalkozó értelmezések főként a világgépi, értékszemléletbeli mozzanatok kutatták, a történeti képsor időbeli megfeleltetésével foglalkoztak behatóan. És a két szöveg között elsősorban a pesszimizmus¹ hangnemi jegyében vélték felfedezni a hasonlóságot, azt a sötét látást találták meg a *Vanitatum vanitas*ban is, aminek kifejezőjeként a *Hymnus* is olvasták. Illetve a sorsfilozófia fogalma volt az, amely által kapcsolni lehetett a két szöveget egymáshoz. Mészöly Gedeon, aki megnyitotta a *Hymnus* esetében a szövegrétegzettség történeti olvasatát, ezzel párhuzamos másik gesztusával egyenesen „politikai” versnek minősítette a *Vanitatum vanitas*-t.²

Horváth Károly beszédes című (*A Hymnus és a Vanitatum vanitas*)³ tanulmánya jelzi ennek a két szövegnek az értelmezésekben jelenlévő hallgatolagos összekapcsoltságát. Horváth Károly a pályaforduló szempontjából vizsgálja a két vers kapcsolatát az életműben, és ennek érdekében kiterjedt szövegmontázst állít össze Kölcsey szövegeiből. Megállapításait több helyen is felhasználtam, mivel a helyzetértékelés szempontjából pontosnak és találónak éreztem őket. Meglepő módon a *Vanitatum vanitas* kevésbé igyekezett az irodalomtörténet-írás megelőző szövegekhez kötni. Mészöly Gedeon kezdeményezésének és az azóta továbbépült kutatásnak köszönhetően a *Hymnus* esetében elég kiterjedt referenciaanyag áll rendelkezésre a verssel kapcsolatba hozható megelőző forrásokat illetően. A *Vanitatum vanitas* kapcsán Lukácsy Sándor kutatását megelőzően az irodalomtörténet alig tett fel ilyen irányú kérdéseket.

Szörényi László tanulmányában⁴ a *Hymnus* szerkezeti felépítését vizsgálva úgy osztja fel a szöveget, hogy a keretként funkcionáló első és utolsó (variációs ismétlés) strófa aszimmetrikus szerkezetet fog közre: két versszak a „bűnbeesés” előtti állapotot írja le, aztán a IV. versszakról fordulat következik. Szörényi a vers retorikai szerkesztettségéből arra következtet, hogy a fordulat utáni két versszak (a V. és a VI.) a chiasmusz alakzatával kapcsolódik a forduló előtti kettőhöz, a II. és III. versszakhoz. Egy ily módon elképzelt retorikai szerkezet jegyében tekinti a VII. strófát (Vár állott...) redundánsnak, mivel „nincs egyértelmű »történeti« megfelelője, hanem állóképben sirtja a totálisra növekedett pusztulást és a szabadságküzdelmekben hozott véráldozat hiábavalóságát.”⁵ Az indoklás, amely a történeti elvű szerkesztés megbicsaklását érzékeli „redundáns”-nak, a vers történeti tablóként való értelmezése felől fogalmazza meg elvárása beteljesületlenségét, leleplezi saját előfeltevéseit. A szöveg századunkbeli történelmi olvasatát igyekszik elmozdítani a bűn-büntetés skolasztikájára irányába. Csorba Sándor, aki megkísérli a történeti képsort Kölcsey jelenéig elvezetni, az időrendet illetően hasonló nehézségekbe ütközik: „Ezekből az egyes versekből összerakható képekhez képest is feltűnően gondosan szerkesztett a *Hymnus* történelmi képsora. Átfogó összegezésnek érződik, mintegy

„Az emberi élet csak elröpülő pillantat, minek elenyészése előbb-utóbb kikerülhetetlen.”

■ (Kölcsey Ferenc: *Parainesis*)

Franciscus Gijsbrechts: *Vanitas-csendélet*, olaj, vászon, 132 x 108 cm, 17. század második fele (Szépművészeti Múzeum, Régi Képtár)

bevezetésnek hat. Önmagában azonban ennek is tördelt az időrendje. A válogató és mérlegelő tudattal, valamint a költői fegyelem irányításával egymás mellé került képeknek a tárgyi, tartalmi, hangulati egységét a fentebb látott háttértabló teszi teljesen elevenné és színessé, s tölti ki a széttördelt, foghíjas időrendet.”⁶

A *Hymnus*nak a nemzeti történelemmel való kapcsolata miatt felmerült, hogy benne megjelenik egy új minőség Kölcsey lírájában: a történeti érdeklődés, és hogy ez például pályafordulatként vol-

na értékelhető. Szörényi László például a következőket írja: „Mikor Kölcsey rátalál a nemzeti történelmi tematikára, mint költői lehetőségre, akkor legmélyebb lírai törekvésének talál végre szerencsés eszköztárat.”⁷ Kölcsey pályáján ebben az időszakban értelmezésem szerint is fordulat zajlik le, megváltoznak addigi poétikájának belső preferenciái, például másfajta szerkesztési elveket fog bevezetni, megváltoznak munkáiban az elbeszélés sémái. Ez együttjár szemléleti módosulásokkal: másként érzékeli az ember helyét a tudásban, a tudás elmondhatóságában és elmondásában, a visszashoroloban lévő retorikai és normatív poétikai szabályrendszer elvárásai mellett megjelennek műveiben a tudományok, az emberi tudás szerkezetének átalakulásáról tanúskodó jelek. Az idő történelmi reflektáltsága például ennek eredményeképpen jut egyre nagyobb szerephez gondolkodásában.⁸

Ennek az átrétegződésnek a nyomát viseli magán az, ahogy az időtlen vagy pontszerű pillanattal dolgozó idill poétikai megjelenítése helyett azoknak a műfajoknak a tanulmányozásába kezd, amelyek dinamizálják a nyelvi anyagban megjeleníthető idődimenziót, a szerkesztés, az elbeszélés menetében felhasználják mint jelentésalkotó erőt. Az epikai szerkezetek átjátszása a lírai elbeszélés műfajaiba, ebbe az irányba tett lépésekként értékelhetők. Hasonlóképpen a nyelvi rétegzettség tudatos alkalmazása.

Úgy gondolom, Kölcsey számára a történelem még mást jelentett, mint azt ma hajlamosak vagyunk feltelezni. Művei alapján úgy tűnik, az a feltevés, amit a magyar történelemről kialakított, jelentős részben a magyar államiság, az államalkotó nemzet retorikájának ideológiai hátterén alapult. Ettől lényegében, esetenkénti összekapcsolásoktól függetlenül, amelyek inkább a retorikai alakzatokként (erősítés, fokozás, nagyítás, hasonlítás, bizonyítás, cáfolás stb.) működnek, elszakítva szemléli a világ egyetemes történetét. Másrészt az a fogalom, amelyet *történet* szóalakkal lefedve használ, mélyen meghatározott a magyar szó fogalmi tartalmától: 'eset', 'esemény', 'véletlen'; olyan események halmaza, amelyeket nem rendez semmilyen elv, még a kronológia sem, mivel argumentációs bázisként használva őket ugyanolyan természetre tesznek szert, mint a Szentírás figurális olvasata alkalmával a bibliai helyek. Úgy tűnik, Kölcsey számára valóban történet-elvű műfaj inkább a románc volt. 1823 április közepi levelében foglalkozik ezzel a kérdéssel: „Én a régi románc egyszerű, naiv tónjában már régen akarok egy magyar történetet elkészíteni, de csendességem az újra előtoldult pörös bajok miatt nincsen elég.” Figyelmesen olvasva ezt a részletet, úgy tűnik, Kölcsey különbséget tett az eposzra emlékeztető, régi históriás történetmondás és az újabb románcok reflektált időhasználata között. Nem az új műfajban készülődő, a történelmi regény felé vezető beszédmódot részesíti előnyben, hanem az archaikusabb 'történet' fogalommal dolgozó „régimánc, naiv” beszédmódját, a históriás történetmondás archaikusabb műfajait. Ezért tartom elgondolkoztatónak Csorba Sándornak erre a levélrészletre alapozott felvetését, miszerint Kölcsey egy nagyobb szerkezetben gondolkodhatott és valóban, mintha ennek szétszórt, meg nem valósult nyomai az életmű későbbi darabjaiban előbukkannának; e feltevés kapcsán nem lehet elfeledkezni Kisfaludy Sándor rege-világának ösztönző hatásáról sem.⁹ A *Hymnus* valóban elképzelhető volna egy nagyobb lélegzetű alkotás invokációjaként, részeként, betéteként stb. Rokonsága Kisfaludy *Somló* című regéjének betétdalával, könnyen csábíthat erre a feltevésre.¹⁰ A Csorba Sándor által idézett Terray Károlytól származó levélrészletnek bizonyos mendemondákon kellett alapulnia, még akkor is, mivel a *Perényiek* című dráma fennmaradt része csak részben felel meg neki: „Azon ifjak, t. i. kik Tekintetes Ur oldalánál Pozsonyban valának, egykor említést tévének Tekintetes Urnak játékszíni munkáiról, melyek Mátyás királynál kezdődvén, a Mohácsi vesze-

delemmel (több összefüggő darabokban) végződnenek. Valljon készületben vannak-e ezen darabok és mikor fognának napvilágra jöhetni?”¹¹

A magam részéről nem érzem megalapozottnak a szakirodalomnak azt a régi törekvését, hogy a *Hymnust* történelemértelmező, vagy inkább a nemzeti történelmet reprezentáló versként kívánja értelmezni. Inkább úgy vélem, a prózai írások tanulságait is figyelembe véve, hogy Kölcsey számára a történetiség a retorizáltságon belül, a retorika hagyományával teljesen megegyezően, csak moduláló elemként funkcionált. Ennek megfelelően a *Hymnusban* megtalálható

Kölcsey-emlékház, Álmosd (Fotó: Orbán Domonkos)

történelmi anyag a vers retorikai szerkesztésének van alávetve. Ez okozza azt, hogy ha az értelmezés történelmi versként, még inkább történelmet értelmező versként akarja a *Hymnust* feltüntetni, akkor hibás szerkezetet talál benne, és az értelmezéseknek csak nagy nehézségek és logikai bakugrások árán sikerül elképzeléseit

Edwaert Collier: *Vanitas-csendélet*, olaj, tölgyfa, 19,5 x 16,7 cm, 1675 (Szépművészeti Múzeum, Régi Képtár)

kiolvasnia a szövegből. Ez csak azt mutatja, hogy a szöveg értelmezésének természet-szerűleg részévé vált jelenkori funkciója, az állami és a nemzeti lét reprezentálása, de ugyanakkor ezek az előfeltevések nem vetnek számot azzal, hogy a vers közel sem erre a reprezentatív funkció betöltésére készült – utólag és más szövegek mellett vált azzá.¹²

A két szerkezet összevetése

Úgy gondolom, a *Hymnus* szerkezetéről – kellő tárgyilagossággal – csak az állapítható meg, hogy az első és az utolsó sor *egymás* variációs ismétlései, összefoglalóan zárják keretbe a többi versszakot, melyek közül az első kettő (II–III.) azonos témát bont ki, aztán a következő kettő (IV–V.) – egy ellentétező szerkezettel – az előzőek fordított visszamondása, míg az utolsó kettő (VI, VII.) egymással lazán kapcsolódva épül be a versbe: szemléltető, általános elmélkedő betétekként funkcionálnak. Tehát a következő a versszakok elrendezése: 1 / 2 [*Hajb, de*] 2 / 1 + 1 / 1. Hasonló felosztást javasol Horváth Károly is (1+2+2+2+1).¹³ A *Vanitatium vanitas* elrendezése kapcsán már ezt a fajta mechanikus osztást megkíséreltem indokolni, ott a következő sémához jutottam: 1 / 1 / 2 [*És*] 2 // 2 / [*teHát*] 1 / [*Mert*] 1.¹⁴ Horváth Károly a következő megoldást javasolta: 2+[2+2+2]+2.¹⁵ Ha a két szerkezet vázát összehasonlítjuk; akkor az könnyen beláthatóvá válik, hogy a két vers szerkezete több vonatkozásban hasonló. Hasonló a keretfunkció működése, aztán a narráció belső szerkezete a kapcsolódások logikai milyenségében mutat eltérést. A különbség az, hogy a keretfunkció megkészeződik a *Vanitatium vanitas*ban a két szerkezeti elv¹⁶ egybemontírozása következtében. Horváth Károly pontos összefoglalását idézve a *Vanitatium vanitas*szal kapcsolatban: „Azaz hasonló a *Hymnus* strofaképletéhez. Verselése négy és negyedfeles trocheuszok váltakozása, majd két négyes + két negyedfeles trocheus a nyolc szótagos strofákon belül, a következő rímelhelyezéssel: ababccdd, tehát az ún. kisebb Himfy strofához hasonlít. [Ennek a verstani megjegyzésnek a későbbiek szempontjából lesz igazán fontossága.]¹⁷ Azonban ütemesen is ritmizálható: 4+4 4+3 4+4 4+3 4+4 4+4 4+3 4+3. Ez a kettősség, a metrumos és a hangsúlyos versmérték együtt jelentkezése is rokonítja a *Hymnusszal*.¹⁸

99

Orbán Ottó

VANITATUM VANITAS

Itt a vers, a versed mása,
dült idegzet, Kölcsey,
itt a vers, hogy haldoklása
közben nyelvét öltse ki,
mert hiába új a század,
ha a régi a gyalázat
s fölöttünk a komor ég,
a nagy szappanbuborék.

Utópiák, forradalmak,
kondérszámra dől a vér.
„A népnek minden hatalmat!”,
s jön új hóhér, új vezér.
Megrohad, ha győz, a jó ügy,
s habzik a szó, mint a lóhúgy,
és máglyára küld a hit –
nem világít, csak vakít.

Körbe, körbe, körbe, körbe,
ez a világ körbejár,
ha előre néz, tükörbe,
ha tervez, csak visszavár.
Mi új támadhatna benne?
Ember embert ma is enne –
nincs új, csak új változat
rád, gyilkos, rád, áldozat.

Törvény, jogrend és igazság
nem több, mint fennkölt mese,
fönti érdek, lenti gazság
nem veszi kutyába se.
A szabadság ravasz rendszer,
minden nyílásán retesszel
arra int a tág vadon:
ölhetsz, csak nem szabadon...

Fekete ür ciprus-ága,
csillagok közt fúj a szél.
Hiúságok hiúsága,
hogy a nyelv versben beszél;
élteti még a rögeszme,
hogy nélküle odaveszne
az eleven szalmabáb.
Legyints rá, és menj tovább!

A két vers hasonló szerkezete, noha a tematika és a versek poétikai sajátosságai különböznek, gyanakvóvá kell tegyen bennünket. Ha megnézzük Költseynek az 1818–23 közötti pályaszakaszában írott verseit, akkor találhatunk hasonló szerkezeti elemeket használó verseket: úgymint lazán kapcsolódó részek egymás mellé helyezése, asszociatív belső kapcsolódás vagy minimális logikai kapcsolóelemek (ellentézés, hasonlítás, továbbépítés) használata, a belső arányok kiegyensúlyozottságára, belső szimmetriára való törekvés, továbbá még egy lényeges jegyként a keretfunkció (variációs) ismétlésszerű használata. Mindezek a jegyek olyan versekben lehetnek fel még, mint a *Bú két velem, Bordal, Csolnokon*, vagy az önéletrajz szerint erre a korszakra keltezett, bár az 1825-ös év versei között szereplő *Hervadsz, hervadsz* kezdetű vers. Jellegzetesen olyan versekről van szó tehát, amelyek azt a másfajta poétikát igyekeznek megvalósítani, amely a továbblépést jelenti. És még egy másik jellegzetességre lehet felfigyelni: ehhez a két vershez szerkezetileg hasonló darabok nem a románc szerű elbeszélő alkotásokhoz tartoznak.

A *Hymnus*ról közismert, hogy 7/6-os periódusa a kanasztánc-dallamra is ütemezhető.¹⁹ Erkel Ferenc kísértőzeneje olyan, az akkori Pesten népszerű dallamelemeket alkalmaz, amelyek rokonságban állnak ezzel az eredetien és jellegzetesen magyar zenének tartott anyaggal.²⁰ Mindez azt is jelenti számomra e két, láthatatlan szálakkal összekapcsolódó verset illetően, hogy szerkezeti, dallambeli rokonságuk okán kapcsolatot lehet feltételezni szövegviláguk és azok között a szövegek között, amelyek a régi és/vagy népi műfajok keretén belül születtek meg.

A *Hymnusszal* foglalkozó szakirodalom legújabb kutatási eredménye Csorba Sándor kiváló tanulmányának az a rendkívül fontos észrevétele, amely felhívja – többek között – a figyelmet a versnek a népi ünnepekörhöz, az ehhez kötődő szokásokhoz és köszöntőkhöz fűződő kapcsolatára. A karácsonyi és újévi, vízkereszti népszokások köszöntőinek, önbeteljesítő jóslatainak, jókívánásainak nyelvi formáival és szövegvilágával mutat ki meggyőző rokonságot Csorba Sándor a vers hangoltságát, szemléletét, beszédmódját illetően. Valamint a kalendáriumok és népkönyvek világértelmezéseinek nyomait mutatja ki a vers történet szemléletében, amely mögött a kalendáriumoknak a világ történetét felidéző technikáját fedez fel. Csorba Sándornak ezt az észrevételét a magam elképzelése szerint még erőtelje-

sebben hangsúlyozandónak tartom. Véleményem szerint a *Hymnus* ennek a régies történeti történetmondásnak az imitálása, ami a vers történeti rétegét illeti. Ám ez nem reflektálatlan viszony, ezáltal leleplez és láthatóvá tesz valami régit egy új nézőpontból; ebben az értelemben valóban előkészít e téren is valamiféle fordulatot. Csorba Sándor izgalmas felvetései jelenést tudnak adni és értelmezhetővé teszik a vers egy eddig kevés figyelemre méltított elemét, a keltezés pontos dátumát. Január 23-a a karácsonyi ünnepekör lezárása, Mária eljegyzése, ez a hónap meghatározó ünnepe (Boldogasszony hava), a népszokások azonban még hangsúlyozottabban számon tartották január 22-ét, Vince napját, amely a csillagászati év kezdete, ekkor lép a Nap a Vízöntő jegyébe.²¹

1 Szauder József korszakspecifikus (az ötvenes évekbeli aktivizmus optimizmusának ellentéte) szavával élve. SZAUDER József: *Költsey Ferenc*, Budapest, 1955.
2 MÉSZÖLY Gedeon: *Költsey Hymnusa és a Hymnus Költseyje*, Budapest, 1939.

3 HORVÁTH Károly: *A Hymnus és a Vanitatum vanitas*, Literatura, 1985/1–2, 37–64.

4 SZÖRÉNYI László: *A Hymnus helye a magyar és a világ-irodalomban = A Hymnus költője*. Tanulmányok Kölcseyről, szerk. LUKÁCSY Sándor, 1974, 11–14.

5 *Uo.*, 11.

6 CSORBA Sándor: *Megjegyzések a Hymnus történelmi képsorának értelmezéséhez = A Hymnus költője*. Tanulmányok Kölcseyről, szerk. LUKÁCSY Sándor, 1974.

7 SZÖRÉNYI: *i. m.*, 12.

8 Lásd: BORBÉLY Szilárd: *i. m.*, 4.2.1. fejezet.

9 *Uo.*, 6.2.1. fejezet.

10 *Uo.*, 6.2.2. fejezet.

11 CSORBA: *i. m.*

12 Vö. LUKÁCSY Sándor: *A Hymnus és a Szózat*, Literatura, 1981, 3–4, 397–404.

13 HORVÁTH: *i. m.*, 56.

14 Lásd: BORBÉLY Szilárd: *i. m.*, 3. fejezet.

15 HORVÁTH: *i. m.*, 62.

16 Lásd: BORBÉLY Szilárd: *i. m.*, 2.2. fejezet.

17 Lásd: BORBÉLY Szilárd: *i. m.*, 2.2. fejezet.

18 HORVÁTH: *i. m.*, 62.

19 MOLNÁR Imre, Új Zenei Szemle, 1956/6, 12–14; LUKÁCSY: *i. m.*, 400; HORVÁTH Károly: *i. m.*, 55.

20 A verbunkos, amely a 19. század számára közös európai konvenció szerint a „jellegzetesen magyar” zenét jelentette, eredetében a kanasztánc-dallammal áll rokonságban. Amikor Erkel zenei kísérőanyagot keresett (jellegzetesen magyart), akkor ez is befolyásolhatta – Joób Emese szíves közlése.

21 CSORBA Sándor: *Nemzeti himnusz és európai gondolkodás* (Kézirat).

